

GENERAL STRATIGOS'A AİT “YUNANLILARA NAZARAN SAKARYA MUHÂREBÂTI” ADLI RAPORUN MUHAREBEYE KATILAN TÜRK KOMUTANLARINCA DEĞERLENDİRİLMESİ

Mesut GÜVENBAŞ

(Uzman)

<https://orcid.org/0000-0001-6555-3851>

guvenbas@yahoo.com

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire
Başkanlığı Ankara / Türkiye

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tıp Tarihi ve Etik ABD Eskişehir
/ Türkiye

Geliş Tarihi: 21.09.2021

Kabul Tarihi: 25.02.2023

Özgün Makale

DOI: 10.46953/askeritarih.998295

Öz: Sakarya Meydan Muharebesi yüzyıllar boyunca yaşanan Türk'ün toprak kaybetmesine “dur” diyen, Türk'ün yeniden doğuşunun temelini atan ve döneminin harp sanatını değiştiren önemli bir muharebedir. Bu muharebeyle ilgili birincil kaynak olan muharebeye katılan kişilerin ifadeleriyle hatıraların iyi analiz edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılan Yunan General Ksenofontas Stratigos tarafından kaleme alınan Fransızca rapor (1921) Türk Genelkurmay Başkanlığına çevirisi yapılarak “Yunanlılara Nazaran Sakarya Muhârebâti” adıyla 1923 yılında Ankara'da basılmıştır. Osmanlı Türkçesi olarak basılan rapor Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılan Türk subayları tarafından aynı yıl içerisinde değerlendirilmiştir. Araştırmada, Stratigos tarafından kaleme alınan bu rapor; MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivinden tespit edilen Türk subaylarının değerlendirmeleri, harp belgeleri ve ikincil kaynaklar ışığında karşılaştırmalı olarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Raporun Yunan çekiliş ve yenilgisini belirli bir mantık çerçevesinde başarı olarak göstermeye çalıştığı, duygusal olarak kaleme alındığı, objektif olmadığı ile Yunan ordusunun hata ve başarısızlıklarını aklamaya çalıştığı tespit edilmiştir. Raporunda, Türk ordusu ve halkı hakkında gerçekle ilgisi olmayan iddialara yer verildiği, Yunan ordusunca Anadolu halkına yapılan mezalimin gizlenmeye çalışıldığı ve Türk ordusunun taarruz ve başarılarına değinilmediği de görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sakarya Meydan Muharebesi, Yunan General Ksenofontas Stratigos (Xenophon Stratigos), Mirliya İzzeddin (Çalışlar) Paşa, Harp Tarihi Yazımı.

**THE REPORT OF GENERAL STRATIGOS,
“YUNANLILARA NAZARAN SAKARYA
MUHÂREBÂTI” [BATTLES OF SAKARYA FROM
THE GREEK PERSPECTIVE], BEING EVALUATED
BY THE TURKISH COMMANDERS JOINING THE
PITCHED BATTLE OF SAKARYA**

Abstract: The Pitched Battle of Sakarya is a significant battle which called a “halt” to the Turkish territorial loss lasting for centuries, laid the basis for the Turkish revival and changed the art of war of the period. A good assessment of the primary sources on this battle, the statements and memoirs of those joining the battle has therefore great importance.

The report written in French (1921) by the Greek General Ksenofontas Stratigos, who had fought in the Pitched Battle of Sakarya, was translated and published with the title “Yunanlılara Nazaran Sakarya Muhâberâti” [Battles of Sakarya from the Greek Perspective] by the Turkish General Staff in 1923 in Ankara. This report, published in Ottoman Turkish, was evaluated in the same year by the Turkish officers who had joined the Pitched Battle of Sakarya. This study tries to make a comparative analysis on the report written by Stratigos in the light of the assessments of Turkish officers and the war documents taken from the archives of the Archives and Military History Department of Turkish Ministry of National Defence (MND) and the secondary sources.

It is seen that the report by Stratigos tries to reflect the Greek retreat and defeat as a success within a certain logical sequence, has an emotional and subjective tone and aims at acquitting the Greek army of its faults and failures. It is also observed that this report includes unreal allegations on the Turkish army and people, conceals the atrocities perpetrated by the Greek army against the Anatolian people and abstains from mentioning the deeds and attacks of the Turkish army.

Key Words: The Pitched Battle of Sakarya, The Greek General Ksenofontas Stratigos (Xenophon Stratigos), Brigadier General İzzeddin (Çalışlar) Pasha, War Historiography.

1. Giriş

Sakarya Meydan Muharebesi, verilen mücadele, uygulanan askerî taktik ve strateji ile sadece Türk tarihinin değil dünya askerî tarihinin de önemli kırılma noktalarından birisini oluşturan bir muharebedir. Yurt savunması için Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen “Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır...” emri ile de dünya harp sanatı farklı bir boyut kazanmıştır. Bu anlamda bu muharebeye ilişkin yazılanların en iyi şekilde değerlendirilmesi ve incelenmesi gerekmektedir.

Askerî tarih yazıcılığının son yıllara kadar askerî personelin inisiyatifinde olması ve bir anlamda resmî bakış açısıyla savaşların ele alınması eleştiri konusu olmuştur. Tarih yöntem biliminden farklı bir yönü olmayan askerî tarihin, ülkelerin millî gücünü oluşturan farklı unsurları ile bir bütün hâlinde ve sebep sonuç ilişkisi içerisinde incelenmesi gereken bir alan olduğu aşikârdır.¹ Harp tarihi ise askerî tarihin altında daha ziyade muharebeleri ve bunların cereyan tarzını incelemekte, harp sanatına ilişkin taktik ve stratejik sonuçlar çıkarmaktadır. Harekâtı esas alan harp tarihi yazıcılığının sağlıklı değerlendirmeler içermesi açısından askerî harekâtı bilen ya da bu konuda gerçekten uzmanlaşmış kişiler tarafından yazılması gerektiği değerlendirilmesinde bulunulabilir.

Harp tarihinin muharebenin yapıldığı dönemde ve muharebeye katılan kişiler tarafından yazılması ve değerlendirmesi ise hem dönemin harp sanatını bilen kişilerin konuya katkı sağlaması hem de “canlı vesikaların kaybından önce bu işe başlanılması” açısından önemlidir.² 100 yıl önce yapılan muharebelerin yazılması ve değerlendirilmesinin dönemin harp sanatını bilen kişiler tarafından yapılması çalışmayı daha da zenginleştirecektir. Çalışmanın objektif bir bakış açısıyla ele alınıp alınmadığının değerlendirilmesi ise döneminde yazılan harp belgelerinin, hatıratın ve karşıt görüşleri içeren çalışmaların karşılaştırmalı analizi ile ortaya konulabilecektir.

Yunan General Ksenofontas Stratigos³ Sakarya Meydan Muharebesi'nin bitimini müteakip “La Campagne L'Asie-Mineure: Exposé

¹ Askerî tarih konusunun ayrıntısı için bk. Muzaffar Erendil; Askerî Tarih ve Türklerde Askerî Tarih Çalışmaları, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990. Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler I (24-27 Mayıs 1983); Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983. Askerî tarih, tarihsel gelişimi, yazarlar ve okurları üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Ahmet Özcan; “Askerî Tarih, Tarihsel Gelişimi, Yazarlar ve Okurları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 2020, s. 3-23.

² Sehermaz Güvenbaş; “Birinci Dünya Savaşı'nda Harp Tarihi Yazıcılığı ve Komutanların Dilinden Çanakkale Muharebeleri Örneği” VI. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu 10-12 Ekim 2019 Bolu, Bildiriler Kitabı, Editör: Cemal Avcı ve diğerleri, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019, s. 776.

³ Ksenofontas Stratigos (Xenophon Stratigos) (doğ. 1869-öl. 1927): Korfu'da doğan Stratigos, 1890 yılında teğmen rütbesini aldı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nde görev yaptı. Askerî eğitim almak üzere Berlin'deki *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)*, Yıl 2022, Sayı 34: 233-255

Général De La Troisième Phase Des Opérations Du 9/22 Juillet Au 10/23 Septembre 1921”⁴ adıyla bir raporu kaleme almış ve Yunanların gözünden muharebeyi anlatmıştır. Muharebenin hemen sonrasında yazılan raporun İngiltere ve Fransa başta olmak üzere çeşitli ülkelere dağıtımı da yapılmıştır. Birçok bilgi merkezinden bu rapora erişilebilmektedir.⁵

Bu rapor 1 Ocak 1923 tarihinde Erkânıharbiyeumumiye Matbaasında “Resmî olarak Yunan Asya-yı Sıgrâ Ordusu Erkân-ı Harbiye Reîs-i Sâni General Ksenofon Stratikos tarafından yazılmış ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye İstihbârât Şu’besi tarafından tercüme ve tab’ etdirilmiştir.”⁶ açıklamasıyla Ankara’da basılmıştır. Raporda Sakarya Meydan Muharebesi’ndeki harekâtı gösteren iki adet kroki de bulunmaktadır.⁷

“Yunanlılara Nazaran Sakarya Muhârebâtı” adıyla Osmanlı Türkçesi olarak basılan 41 sayfalık bu rapor, döneminde Sakarya Meydan Muharebesi’ne katılan Türk komutanlar tarafından 1923 yılı Mayıs-Ağustos ayları içerisinde değerlendirilmiş ve sonuçları 11 ve 14 Ağustos 1923 tarihlerinde Genelkurmay Başkanlığına iletilmiştir.⁸ MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivinden tespit edilen belgelerde, değerlendirmeyi yapan Türk komutanlarının içerisinde Sakarya Meydan Muharebesi’nde 1’inci Grup Komutanı olan Mirliva İzzeddin Paşa’nın (Orgeneral Çalışlar)⁹ da olduğu görülmektedir.

Kriegsakademie’ye gönderildi. Balkan Harbi’nde binbaşı rütbesiyle görev yapan Stratigos, 1915 yılında Ordu Personel Servisi İstihbarat Şefliğine atandı. 1916’da Genelkurmay başkan vekili oldu. Aynı zamanda 1916-1917 yılları arasında Personel Servis şefi olarak da görevini sürdürdü. 1917’de kralcı olduğu için ordudan atıldı. 1920’de Venizelos’un iktidardan düşmesiyle orduya tekrar girdi. Tümgeneralliğe yükseldi ve Genelkurmay başkan vekili olarak atandı. 1921’de Sakarya Meydan Muharebesi sonrası ordudan emekli oldu. Kısa bir dönem Ulaştırma Bakanlığı yaptı. 1922 Darbesi’nde mahkeme tarafından ömür boyu hapse mahkûm edildi. Genel af üzerine hapisten çıktı ve İsviçre’ye gitti. 58 yaşında Davos’ta öldü. Jean Leune; Daima Hilekâr Fransız Bir Gazetecinin Gözünden Yunan İdealleri ve Propagandaları, çev. Ali Reşad, haz. Mustafa Zahit Öner, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2020, s. 147.

⁴ Küçük Asya Seferi: 22/9 Temmuz’dan 23/10 Eylül 1921’e kadar olan operasyonların üçüncü aşamasına ilişkin Generalin açıklaması.

⁵ Örneğin: Fransa Birliği Kataloğu

<https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/ark:/06871/0013837444> (Erişim Tarihi: 9 Eylül 2021); Yunanistan Millî Kütüphanesi

[https://eds.b.ebscohost.com/eds/detail/detail?vid=1&sid=a1cb7b76-a235-4c00-bc1f-](https://eds.b.ebscohost.com/eds/detail/detail?vid=1&sid=a1cb7b76-a235-4c00-bc1f-44e546a7928f%40pdc-v-)

[44e546a7928f%40pdc-v-](https://eds.b.ebscohost.com/eds/detail/detail?vid=1&sid=a1cb7b76-a235-4c00-bc1f-44e546a7928f%40pdc-v-)

[sessmgr02&bdata=Jmxhbm9ZWWmc2l0ZTl1ZHMtG12ZQ%3d%3d#AN=nlg.479437&db=cat05962a](https://eds.b.ebscohost.com/eds/detail/detail?vid=1&sid=a1cb7b76-a235-4c00-bc1f-44e546a7928f%40pdc-v-)

(Erişim Tarihi: 9 Eylül 2021)

⁶ Ksenofontas Stratigos; Yunanlılara Nazaran Sakarya Muhârebâtı, Ankara, Erkânıharbiyeumumiye Matbaası, 1923 (1339), s. 1.

⁷ Rapora Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonundan pdf formatında erişilebilmektedir.

⁸ MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH), Kutu (K): 1875, Gömlek (G): 4, Belge (B): 4-1. İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-21.

⁹ Orgeneral İzzeddin Çalışlar (1319-Top. 2) 1882 yılında Yanya’da doğmuştur. Ataulah Bey’in oğludur. 20 Ağustos 1951’de vefat etmiştir. İstanbul Edirnekapı Şehitliğinde bulunan naaşı 25 Ekim 1988’de Devlet

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2022, Sayı 34: 233-255

Araştırmada, Yunan Generali'nin raporunu değerlendiren Türk komutanlarının görüşlerine yer verilirken gerektiğinde ceride ve diğer kaynaklara başvurmak suretiyle Türk subaylarınca verilen görüşler desteklenmeye veya Yunan General Stratigos tarafından ifade edilen konular açıklanmaya çalışılmıştır.

2. Rapordaki Bilgilere İlişkin Türk Subaylarının Değerlendirmeleri

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivinden tespit edilen belgeler incelendiğinde Stratigos'un raporunun 1'inci Kolordu ve İzmir Mevki-i Müstahkem Komutanlıklarına bağlı kıtaattaki subaylar tarafından değerlendirildiği görülmektedir. Raporun incelenmesinde Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılmasına karşın muharebe esnasında görev yerinde bulunmadığı için görüşlerini bildirmeyen subaylar da bulunmaktadır.¹⁰ Bu durum yapılan değerlendirmenin kişisellikten uzak ve objektif yapıldığının göstergesi olarak artı hanesine yazılabilir. Rapor üzerinde yapılan değerlendirmelerde düzeltme gereği hissedilen bazı ortak noktaların sıklıkla Türk subaylarınca ifade edildiği de görülmektedir. Çalışmada bu ifadeler birleştirilerek verilmeye özen gösterilmiştir. Değerlendirmeyi yapan subayların bilgilerinin -ağırlıklı olarak- bulunmaması sebebiyle isimleri tek tek zikredilememiştir. Rapora ilişkin görüşlerini sunan subayların kimi zaman yaşanan muharebeleri ve yapılan harekâtı taktiksel açıdan da değerlendirdikleri görülmüştür. Ancak çalışmada, Stratigos'un raporu ile Türk subayların değerlendirmeleri arasındaki farklılıklara ve Sakarya Meydan Muharebesi ile ilgili literatürde çok sık dile getirilmeyen fakat muharebe için önemli olduğu düşünülen görüşlere yer verilmeye çalışılmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi'nde 1'inci Grup Komutanı olan Mirliva İzzeddin Paşa'nın değerlendirmesi askerî tecrübesiyle birlikte yetkili bir kişinin bakış açısını içermesi açısından ayrı bir alt başlık altında sunulmuştur.

a. Rapordaki Bilgilere ve Sakarya Meydan Muharebesi'nin Bazı Önemli Yönlerine İlişkin Türk Subaylarının Görüşleri

Stratigos raporunda, Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde 21 Temmuz 1921'de yaşanan muharebede Mustafa Kemal Paşa'nın Yunan ordusunun üstünlüğünü gördüğünü belirterek Türk ordusunun Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesi sonrası yapılan ileri harekâtı, "takip harekâtı" olarak

Mezarlığına nakledilmiştir. 14 Şubat 1901'de Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a girerek askerî eğitimine başlayan Çalışlar, 1 Eylül 1903'te teğmen rütbesini almıştır. 26 Eylül 1906'da Harp Akademisinden kurmay subay olarak mezun olmuştur. 31 Ağustos 1922'de mirliva, 30 Ağustos 1926'da korgeneral, 30 Ağustos 1930'da orgeneral rütbesine yükselmiştir. 1939 yılında Aydın, 1940 yılında Muğla ve 1947 yılında Balıkesir milletvekili olarak Mecliste görev almıştır. Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşlarına katılan Çalışlar, çeşitli nişan, madalya ve takdimameler ile ödüllendirilmiştir. Necati Ökse, Nusret Baycan, Salih Sakaryalı; Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, 2. bs., Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1989, s. 220-222.

¹⁰ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-3. İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-4. İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-23.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2022, Sayı 34: 233-255

adlandırmaktadır. Ayrıca raporda bu muharebe sonrası Türklerin mühimmat ve eratinin önemli bir kısmını kaybederek çekildiği de ifade edilmektedir.¹¹ Muharebeden 25 gün sonra ordunun ileri harekâtına karar verilmesinin “takip harekâtı” olarak nitelendirilemeyeceğini belirten bir Türk subayı; Türk ordusunun Sakarya Nehri’nin doğusuna çekilirken naklettiği top ve tüfek miktarlarını vererek geri çekilmeyi stratejik bir harekât olarak değerlendirmektedir. Aynı subay “Kütahya-Eskişehir’deki başarısızlığın boyutu Stratigos’un bahsettiği gibi olsaydı Sakarya Meydan Muharebesi’ndeki durumun da farklı olacağı”nı sözlerine eklemektedir.¹² Başka bir subayın değerlendirmesinde de 21 Temmuz 1921’de gerçekleşen muharebenin Yunanların zannettiği gibi hezimet olarak ifade edilemeyeceği ve Eskişehir’in güneydoğusunda indirilen darbe sebebiyle Yunanların takibe cesaret gösteremediği ifade edilmektedir. Değerlendirmede Türk ordusunun çekilişinin muntazam bir şekilde ve Yunan ordusuna mühimmat bırakılmadan yapıldığı da aktarılmaktadır.¹³ Prens Andreas da Türklerin kaçmasına dair söylenenlerin aldatıcı olduğunu, Türk ordusunun muntazam bir şekilde geriye çekildiğini ve kayıplarının az olduğunu itiraf etmekte, Stratigos’u yalanlamaktaydı.¹⁴ Gerçekten de Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sonrası Yunan ordusu takip harekâtına girişememiş, ileri harekât Kral Konstantin’in başkanlığında 28 Temmuz 1921’de Kütahya’da toplanan “Savaş Meclisi”nde karara bağlanarak harekât hazırlıkları yapılmıştı.¹⁵ Yunan Ordusu Başkomutanı Papulas ileri harekât kararında Stratigos’un etkili olduğunu da anılarında ifade etmektedir.¹⁶

Stratigos Yunan yenilgisini açıklamaya çalışırken raporunun ilk sayfalarında Yunan ordusunun Sakarya’ya Türk ordusuna darbe vurmak ve demir yollarını tahrip etmek amacıyla geldiğini ifade etmektedir.¹⁷ Bu cümleyi değerlendiren bir Türk subayı; Kral Konstantin’in Türk ordusunu mahvetmek, Ankara’ya girmek üzere ordunun başında geldiğini belirterek Yunan ordusunun “hayallerine yürüdüğünü” ifade etmiştir.¹⁸ Stratigos, Yunan ordusunun Türk ordusuna darbe vurabilmek amacıyla Sakarya Nehri’nden

¹¹ Stratigos; s. 3.

¹² İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-8.

¹³ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-29.

¹⁴ Vasiopedos Andreas; Eskişehir-Sakarya 1921, çev. Cemal Tosun, MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Kütüphanesi, (Yunancadan çevrilmiş ve yayımlanmamış daktilo eser), Agon Kitabevi, Paris, 1928, s. 45-47.

¹⁵ Nilüfer Erdem; Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı 1919-1923, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 405-409. Hellenic Army General Staff, Army History Directorate: A History of Hellenic Army 1821-1997, An Army History Directorate Publication, Athens, 1999, s. 167

¹⁶ Ayrıntısı için bk. General Papulas’ın Hatıratı; çev. İbrahim Halil (MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Kütüphanesi, Yunancadan çevrilmiş ve yayımlanmamış daktilo eser), Erkânıharbiyeicumumiye 10’uncu Şube, İstanbul, 1928.

¹⁷ Stratigos; s. 4.

¹⁸ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-8.

geçişini uzak bir noktadan yapmak zorunda kaldığını aktarmaktadır.¹⁹ Bir Türk subayı Stratigos'un bu değerlendirmesini dünya harp tarihinden örnekler vererek yerinde bir harekât olarak nitelemektedir.²⁰

Stratigos, Eskişehir'deki fırınları aktif hâle getirmek için Türk ordusu tarafından yıkılan değirmenlerin tamir edildiğini ve lokomotif ile vagonların da kullanılabilir hâle getirilmesinin belirli bir zaman aldığını belirtmektedir.²¹ Gerçekte değirmenlerin bazı aksamı alınmış ise de fırınlar ve değirmenler tahrip edilmemişti. Hububat bol miktarda vardı. Kullanılamayacak durumda olan vagonlar yakılmamıştı ve bir mühendisin ihaneti yüzünden son anda iki lokomotif kaçırılmamıştı. Bu değerlendirmeyi yapan Türk subayı aslında bu durumun Türk ordusunun zararına olduğunu farkındaydı. Fakat bu durumu "İnsan düşmana kalsa da sevgili memleketini tahribe bir türlü razı olamıyor, yüreği yanıyor." sözleriyle açıklıyordu. Oysaki Yunanlar çekilişte demir yollarının her rayını, köy ve kasabaları yerle bir etmişti.²²

Yunan Generali Stratigos ileri harekâtındaki zorunluluklara da değinmekteydi. Tayyare keşiflerine göre Türk savunmasının Sivrihisar bölgesinde olabileceğini değerlendiren Yunan ordusu, ileri harekâtını iki duruma göre (Sivrihisar bölgesinde asıl savunma hatlarının oluşturulabileceği ya da Türk ordusunun Sakarya Nehri'nin doğusuna tamamen çekilmesi) yürütmek, kuzeyden Porsuk ve güneyden Sakarya Nehri'nin sınırlandırdığı bölge içerisinde ordunun büyük kısmı ile yürüyüş yapmak zorunda kalmıştı. Bunun için de 1 ve 3'üncü Yunan Kolorduları ayrılmıştı. Sakarya Nehri kaynaklarının güneyinde ve Seyitgazi bölgesinde bulunan 2'nci Yunan Kolordusu ise cephenin sağından bu ileri harekâtı izleyerek gerektiğinde taarruza yardım edecek ya da Türk mevzilerini güneyden çevirecekti.²³ Başlangıçta 41 ve 3'üncü Kafkas Tümenlerinin ileride tutulmasının Yunanları tereddütte bıraktığı anlaşılmaktaydı. Yapılan ileri harekât da bu iki ihtimale karşı düzenlenmekteydi.²⁴ Aslında Sivrihisar'ın başlangıçta Türk ordusu tarafından kuvvetli tutulmasında asker ve memur aileleri ile Sazak istasyonundaki odunların Ankara'ya nakledilmesi işleminin devam etmesi de etkendi.²⁵ Mihalıççık-Nallıhan cephesi Yunan ileri harekâtı için daha kısa bir yoldu. Ayrıca Biçer-Eskişehir demir yolundan da daha yakın olduğu için istifade edilebilirdi. Ancak bu sahada yollar yok denilecek gibiydi ve Yunanların sahra ve ağır topları ile otomobillerini bu sahadan ilerleterek kesin

¹⁹ Stratigos; s. 6-7.

²⁰ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-8.

²¹ Stratigos; s. 12.

²² İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-10.

²³ Stratigos; s. 7.

²⁴ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-8.

²⁵ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-11.

sonuç almaları mümkün değildi.²⁶ Yapılan bu değerlendirmeler Sivrihisar bölgesindeki Türk kuvvetlerinin neden orada bulunduğunu ve Yunan ordusunun ileri harekâtını nasıl etkilediğini açıklamaktaydı.

Yunan tayyareleri, Türk ordusunun Sakarya Nehri'nin doğusunda, batıya ve güneye dönük olmak üzere tahkimat ile uğraştığını tespit etmişti.²⁷ Yunanlar için yapılan bu tespitin önemine değinen bir Türk subayı arazi çıplak, köyler çok az ve küçük olsa da tayyare keşiflerine karşı ordunun gerekli tecrübeyi henüz edinemediğini itiraf etmekteydi. Türk ordusu için tayyarelere karşı talim ve terbiye yapmak gerekliydi.²⁸

Stratigos, Katrancı ve Göksu Vadisi'nde Türkler tarafından 5 ay boyunca yapılan mevzilerin 23 Ağustos 1921 günü inatçı bir savunma yapılmasına karşın ele geçirildiğini aktarmaktadır.²⁹ Bu konuya, değerlendirmeyi yapan hemen hemen tüm subaylar tarafından itiraz edilmekteydi. Bu mevziler Yunanların açılıp yayılması amacıyla oluşturulmuş ileri mevzilerdi. Üstelik bu mevziler iki üç gün içinde meydana getirilmiş alelade siperlerdi. Kıtaatta mevzi kazacak portatif tahkimat aletleri de bulunmamaktaydı.³⁰ Yapılan tahkimat avcı hendekleri ve taş duvarlardan ibaretti.³¹ Bölgede bulunan 38'inci Alayın ciddi bir muharebede elden çıkmaması için Yunan birliklerinin açılmasını müteakip mukavemet etmeyerek ihtiyata çekilmesi emri verilmişti.³² Türk subaylarının bu görüşlerini 3'üncü Grup Komutanlığının ceridesinde bahsi geçen bilgi de doğrulamaktaydı. Buradaki kıtaat evvelce aldıkları talimat gereğince Yunan birliklerini ateş ile açıp yayılmaya mecbur ettikten sonra asıl mevziye çekilmişlerdi.³³ Yunan Generali Stratigos siperlerin 5 ay boyunca tahkim edildiğini esir Türklerin ifadesine göre yazdığını belirtmektedir.³⁴ Oysaki Türk birliklerinin çekilmesi ile birlikte bunun gerçek olmadığı arazide net bir şekilde görülebilecektir. Sakarya mevzisi önceden düşünülmüş ve sağlaştırılmış bir mevzi değildi. Cephenin uzunluğu sebebiyle diz boyu siperler yapılabiliyordu. Yunanların kuşatma yapmaya çalıştıkları Türk ordusunun güney bölgesi (ordunun sol kanadı) ise hemen hemen bir tesadüf muharebeleri havzasından başka bir şey değildi.³⁵ Raporda bahsedildiği gibi tel örgüleri de

²⁶ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-9.

²⁷ Stratigos; s. 13.

²⁸ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-11.

²⁹ Stratigos; s. 16.

³⁰ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-4. İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-14.

³¹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-9.

³² İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-13.

³³ İSH; K.: 1288, G.: 1, B.: 1-10a.

³⁴ Stratigos; s. 10.

³⁵ Baki Vandemir; Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya. Yay. haz.: Hayriye Yalçın, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 13-14.

yoktu.³⁶ Temas meydana geldikçe ve muharebeden fırsat buldukça siperler yapılmaktaydı.³⁷ Stratigos'un Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki mağlubiyeti başarılı bir muharebe olarak gösterme gayreti, raporun ilk sayfalarından itibaren kendisini göstermekteydi. Yunan ordusunu yaymak amacıyla üstünkörü hazırlanmış mevziler, raporda 5 ay boyunca tahkim edilmiş ve inatla savunulmuş bir hat olarak ifade edilmekteydi. Dikkati çeken başka bir nokta ise Türk esirlerinin “düşmana” yanlış bilgiler vermiş olmasıydı.

Stratigos, müdafaa cephesinin 20 kilometreden daha fazla derinliğinde müstahkem gruplardan kurulduğunu, tahkimat grupları alanında kuvvetli bir mevzi durumuna dönüştürülmemiş hiçbir tepe kalmadığını belirtmektedir.³⁸ Oysa birçok tümenin 25 Ağustos 1921 akşamına kadar ikinci ve üçüncü hatları bulunmamaktaydı. Yalnız bir hat vardı ve bu hatta dâhi korunaklı mahaller ve yaklaşma yolları tamamlanamamıştı. Tümenler, muharebe ettikçe, yeni mevzilere çekildikçe yeni siperler meydana getirmekteydi.³⁹ Yunan ordusunun başarısızlığının örtülmesi için Türk savunmasının olduğundan daha güçlü gösterilmesi raporda sık sık kendisini göstermektedir.

Stratigos raporunda Türk ordusu ve Anadolu halkına ilişkin olarak da bazı iddialarda bulunmaktaydı. Değerlendirmelerde bu ifadeler de sert bir şekilde yalanlanmaktaydı. Stratigos raporunda işgal altındaki Anadolu'nun her yerinde yapılan mezalim ve katliamları örtmek istercesine halkın Yunan askerî harekâtını kalpten bir şekilde kurtarıcı olarak karşıladığını, güvenliğinin sağlanması için barışı arzuladığını belirtmektedir. Raporda; halka yük olmayacak bir düzende dikkat ve titizlikle harekâta devam edilmesi ve halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması sebebiyle Anadolu halkının Yunan ordusunu minnet duygularıyla karşıladığı ifade edilmektedir.⁴⁰ Bu konuyu değerlendiren bir Türk subayı, Türk milleti ve İslam ümmetinin hiçbir zaman minnettarlık beslemeyeceğini belirterek “Tek tük dinsiz, vatansızlar minnettardır.” ifadesiyle Stratigos'a karşılık vermektedir.⁴¹ Başka bir Türk subayı ise Yunan ordusunun ayak bastığı bütün yerlerdeki tahribatın ve memleket ahalisinin uğradığı zulüm ve işkencelerin göz önünde olduğunu belirterek yazılan rapordaki halka “adalet” getirildiği değerlendirmesinin baştan aşağı hakikatın tersi olduğunu belirtmiştir.⁴² Yunanların mezaliminin

³⁶ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-14.

³⁷ Cevdet Kerim; Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi), Erkânıharbiyeiumumiye Talim ve Terbiye Dairesi, Matbaa-i Ebuuzziya, İstanbul, 1341 (1925), s. 98.

³⁸ Stratigos; s. 20.

³⁹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-4.

⁴⁰ Stratigos; s. 4.

⁴¹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-8.

⁴² İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-29.

“bir kalemin tasvir edemeyeceği” derecede olduğu da belirtilmektedir.⁴³ Binlerce belge, uluslararası raporlar ve ikincil kaynaklara bakıldığında Yunanların yaptığı mezalim ve katliamlar ayrıntılarıyla görülebildiğinden bu konuda ilave bir yoruma gerek görülmemektedir.⁴⁴

Stratigos, Sakarya Nehri'nin Türk ordusundaki firara karşı bir set vücuda getirdiğini, Eskişehir-Kütahya Muharebelerindeki gibi firar olaylarının bu şekilde engellendiğini yazmaktaydı.⁴⁵ Buna yorum getiren Türk subayı ise Eskişehir-Kütahya Muharebelerinde geri çekilme sırasında köylerine dönen yöre halkının firar olarak değerlendirmesinin yanlış olduğunu belirterek Sakarya Nehri'nin batısına Yunanlara doğru firar vakası hatırlamadığını belirtmekteydi.⁴⁶

Stratigos raporunda Türk ordusundaki yüksek sadakati ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya olan bağlılığı yazılı emir almadan çekilen Türk subaylarının mahkemesiz kurşuna dizilmelerine bağlamaktadır.⁴⁷ Bu iddiaya karşı değerlendirmeyi yapan bir Türk subayı açıklama yapma gereği duymadan yazılanın yanlış olduğunu belirtmektedir.⁴⁸ Konuyu değerlendiren başka bir subay ise bu iddianın Türk subayına yapılan büyük bir iftira ve yalan olduğunu ifade ederek Türk subayının “bu mücadeleyi millet için hayat ve memet imtihanı olarak bildiğini ve o yolda fedakârca çalıştığını” ifade etmektedir.⁴⁹ Sakarya Meydan Muharebesi ile ilgili cerideler incelendiğinde⁵⁰ ve bu ceridelerden yararlanılarak hazırlanan en temel esere de⁵¹ bakıldığında Türk ordusundaki disiplin ve sadakat anlayışının Stratigos'un yazdığı gibi olmadığı rahatlıkla görülebilmektedir.

Raporun değerlendirmesi yapılırken Türk subayları tarafından Sakarya Meydan Muharebesi'ne dair de önemli bilgilere yer verilmekteydi. 2'nci Gruba bağlı olarak muharebede yer alan 5 ve 9'uncu Tümenler Akşehir'den İnlerkatrancı'ya kadar olan yaklaşık 160 km'lik “çölü” dört gecede

⁴³ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-20.

⁴⁴ Sakarya Meydan Muharebesi özelinde Yunan ordusunun çekilirken yaptığı mezalime örnek olarak 1'inci Kolordu Komutanlığının 24 Eylül 1921 tarihli (İSH; K.: 1237, G.: 134; Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Ocak 1992, Sayı: 93 Belge No.: 2407.) ve 41'inci Tümen Komutanlığının 26 Eylül 1921 tarihli [İSH; K.: 1237, G.: 113, B.: 113-1 (2, 3); Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Ocak 1992, Sayı: 93 Belge No.: 2408.] raporlarına bakılabilir.

⁴⁵ Stratigos; s. 6.

⁴⁶ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-8.

⁴⁷ Stratigos; s. 22.

⁴⁸ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-4.

⁴⁹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-15.

⁵⁰ MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivinde bulunan Batı Cephesi Komutanlığı ve Grup Komutanlıklarına ait tüm cerideler incelenerek bu sonuca varılmıştır.

⁵¹ Bk. Ahmet Timural, Rauf Atakan, Alişan Berktaş, Cevdet Timur; Türk İstiklal Harbi II'nci Cilt Batı Cephesi 5'inci Kısım 2'nci Kitap Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara, 1973.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2022, Sayı 34: 233-255

katetmişlerdi. Zorlu bir arazide günlük 40 km'lik yürüyüş gerçekten takdire şayandı. Yürüyüş yapan kıtaatın su ve iâşesi için de Garbi Anadolu Menzil Müfettişliği yoğun gayret sarf etmişti. Bu kıtaat 17 Ağustos'ta İlerkatrancı'ya ulaştığı zaman 2'nci Yunan Kolordusu 40 km batıda Çeltik-Polathisar hattına ulaşmıştı. Günlük 40 km yürüyüş yapılmıyorsa, Yunan kolordusu ile hazırlıksız muharebeye girilecek veya daha doğuya yönelmek zorunda kalıncaktı. Her iki durumda da 5 ve 9'uncu Tümenler yıpranacaktı.⁵²

Raporda Yunan Başkomutanlığının kolordularıyla olan irtibatı tam olarak sağlayamadığı ve haberleşmenin ağırlıklı olarak muhabere subayları aracılığıyla yapıldığından bahsedilmektedir.⁵³ Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki başarıda iyi işleyen bir haberleşme şebekemizin olmasının önemli bir katkı sağladığı değerlendirilmesini yapan bir Türk subayı, gruplarla sürekli telefon muhaberesinin sağlandığını söylemektedir. Polatlı-Haymana merkezleriyle Alagöz Karargâhı arasında da telgraf bağlantısı vardı. Telsizlerden de yeterince istifade edilmişti. Özellikle 5'inci Süvari Grubu durumunu günü gününe Alagöz telsizi aracılığıyla bildirmekteydi. Haberleşmenin sağlıklı işlemesiyle birlikte muharebeye vaktinde müdahalede bulunulabilmişti.⁵⁴

Yunan ordusunun çekilme kararı verdiği 6 Eylül 1921'de henüz bilinmemekteydi. İstanbul'dan alınan bilgilerde Yunanların 30.000 zayıat verdiği ve Yunan ordusunda malarya (sıtma) hastalığının hüküm sürdüğü ve geri çekilmekte olduğu bildirilmekteydi.⁵⁵ Verilen zayıat, sonuçsuz kalan taarruzlar ve hastalık çekilme kararının verilmesinde önemli etkenlerdi.

Türk ordusuna bağlı 4'üncü Grup Komutanlığının cephe sıkıntısı çektiği de yapılan değerlendirmelerde ifade edilmekteydi.⁵⁶ Türk ordusunun cephe sıkıntısı çekmemek için muharebenin başından itibaren tedbirler aldığı verilen emirlerden görülebilmektedir. Gündüz muharebesinde Yunan piyadesi orta mesafeye yaklaşınca kadar birinci hattaki piyade kıtaatı tarafından ateş edilmeyerek cephe tasarrufu yapılacak, her takımında seçilecek nişancıların ateşiyle Yunanların ileri harekâtı durdurulmaya çalışılacaktı.⁵⁷ Cephe eksikliği yapılan harekâtı etkilemekte,⁵⁸ muharebe boyunca ara ara kendisini göstermekteydi.⁵⁹ Çekilen Yunan ordusunun takip

⁵² İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-12.

⁵³ Stratigos; s. 26.

⁵⁴ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-15.

⁵⁵ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-17.

⁵⁶ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-18.

⁵⁷ İSH; K.: 1288, G.: 1, B.: 1-11.

⁵⁸ İSH; K.: 1288, G.: 1, B.: 1-29a.

⁵⁹ İSH; K.: 1288, G.: 2, B.: 2-2a.

edilememesinde de nakliye araçları ve menzil teşkilatının yetersizliği ile birlikte cephanenin yeterli miktarda olmayışı etken olmuştur.⁶⁰

Bir Türk subayı Yunanların cephede zayıf kuvvetler bırakarak çekilmeye başlamasını Türk tayyarelerinin tespit edip Batı Cephesi Komutanlığına bildirememesini de hata olarak değerlendirmekteydi.⁶¹ Ancak tayyare sayısının az olması ve imkânsızlıklar sebebiyle Sakarya Meydan Muharebesi'nde tayyare keşiflerinden yeterince yararlanılamamaktaydı. Tayyare Bölük Komutanı Fazıl Bey'in 6 Eylül 1921 günü Malıköy-Polatlı-Eski Polatlı-Bayburt-Sakarya-Kavuncu Köprüsü-Polatlı güzergâhında saat 16.30'da yaptığı tayyare keşfine göre "Havadan bakıldığına göre düşmanın kesin bir şekilde geri çekilmesine hüküm verilemez." bilgisi Batı Cephesi Komutanlığının ceridesinde yer almaktadır.⁶² Dolayısıyla alınan bu bilgi dâhilinde kesin çekiliş yapıldığına karar verilememiş, taarruz 10 Eylül 1921 gününe kalmıştı. Yunanların çekildiğinden şüphelenen Batı Cephesi Komutanlığı yazdığı cephe emirlerinde sık sık keşifler yapılmasını ve esir alınarak bilgi alınmaya çalışılmasını emretmekteydi.⁶³ 6 Eylül akşamı saat 21.00'de gönderilen cephe emrinde de Yunanların çekiliş emarelerinin tespit edilmesi hâlinde 7 Eylül günü ciddi takip yapabilmek için her grubun elinde kuvvetli ihtiyatları harekete hazır bulunduracağı emri verilmişti.⁶⁴

Değerlendirmelerde Sakarya Nehri üzerindeki köprülerin layıkıyla tahrip edilemediği ve bu konuda ordunun eğitilmesi gerektiği de belirtilmekteydi. Köprülerin su üstünde kalan kısımlarının yakılması, suyun içerisinde olan ayak kısımlarının ise kesilmesi ve tahrip kalıplarıyla parçalanması gerekliydi. Zira Yunan ordusu tam olarak tahrip edilememiş köprü enkazlarından yararlanmıştı.⁶⁵

Bir Türk subayı Polatlı önlerine kadar ilerleyen 7'nci Yunan Tümenini bir asker olarak takdir etmekteydi. Bu Yunan tümeni geri çekiliş sırasında şiddetli bir savunma yapmış, karşı taarruzlarla ordusunun geçit harekâtının güvenliğini sağlamıştı. Son dakikaya kadar da sükûnetini korumuş, döküntü vermeden Sakarya Nehri'nin doğusundaki demir yolunu tahrip etmişti.⁶⁶

Diğer yandan Yunan ordusunun elindeki 1/250.000 ölçekli haritalar hem yanlıştı hem de arazinin yapısını ve engebeleri göstermemekteydi.⁶⁷ Haymana Ovası'nı dümdüz sanan ve kolay bir şekilde Ankara'ya gireceğini

⁶⁰ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-20.

⁶¹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-18.

⁶² İSH; K.: 1148, G.: 5, B.: 5-13.

⁶³ İSH; K.: 1148, G.: 5, B.: 5-12 (13). İSH; K.: 1148, G.: 5, B.: 5-20 (21).

⁶⁴ İSH; K.: 1148, G.: 5, B.: 5-12 (13).

⁶⁵ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-12.

⁶⁶ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-19.

⁶⁷ Stratigos; s. 17.

düşünen Yunan ordusu kullandığı haritalardan dolayı doğru bir değerlendirme yapamamıştı.⁶⁸ Başkomutan Mustafa Kemal Paşa muharebede en ince ayrıntıyı düşünmekteydi. Sakarya Nehri'nin doğusunda bir savunma cephesinin oluşturulmasına karar verdiğinde, bölgenin 1/100.000 ölçekli bir haritasının yapılması için 8 kişilik topoğraf heyetini bölgeye göndermişti. Türk ordusu bu heyet tarafından hazırlanan haritadan çok yararlanmıştı.⁶⁹ Yunan kurmay heyeti Ankara'ya giden araziye düz kabul ederek büyük bir gaflete uğramış, Kral Konstantin Türk azim ve sebatının ne demek olduğunu öğrenmişti. Türk komuta heyetinin harp bilgisi ve dehası da Yunan ordusunca takdir edilemediğinden mağlubiyet kaçınılmaz olmuştu.⁷⁰ Türk ağır topçusunun üstün hizmeti, askerinin etkili ve inatçı savunması, tehlike görülen noktalara kaydırılan ihtiyat kuvvetlerinin uzun yürüyüşleriyle sağlanan oynak savunma, Türk ordusunun başarısında önemli etkenlerdi.⁷¹

b. Sakarya Meydan Muharebesi'nde 1'inci Grup Komutanı Olan Miriliva İzzeddin Paşa'nın Rapora İlişkin Değerlendirmesi

Miriliva İzzeddin Paşa, Stratigos'un Sakarya Meydan Muharebesi'ne ilişkin raporunda 1'inci Grup muharebeleri ile ilgili içerik hakkında görüşlerini ifade edeceğini belirtse de muharebenin geneline ve rapordaki genel ifadelere ilişkin değerlendirmeler yaptığını da görmekteyiz. Miriliva İzzeddin Paşa duygusal olarak yazıldığını, gerçeği yansıtmadığını ve abartıldığını düşündüğü üç temel konuda birer paragraf değerlendirme yaparak rapor ile ilgili görüşlerini bildirmiştir:

“1. Yunanların genel taarruz planlarında amaç Türk ordusunu imha etmektir. Buna muvaffak olamadılar. Kütahya-Eskişehir bölgesindeki muharebeler böyle bir netice elde etmekten uzak kaldı. Türk ordusu istediği manevrayı yaptı. Yunan ordusu arazi kazanmaktan başka zafer sayılabilecek bir başarı elde edemedi ve Türk ordusunu mağlup edemedi. Hatta 21 Temmuz'da (1921) Eskişehir doğusundaki muharebelerde Yunan ordusu sendeledi bile. Bozdağlardan Yunan ordusu sol kanat ve gerilerine 1'inci Grubun yaptığı taarruz Türk ordusunun henüz dinç ve zinde olduğunu kabul ettirdi. Bunu o zaman resmî tebliğlerde ilan etmişlerdi. Zaten vaziyet böyle olmayıp raporlarında dedikleri gibi olsaydı derlenip toparlanmak, zayıatlarını

⁶⁸ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-14. İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-20.

⁶⁹ Abdurrahman Aygün; Türk Haritacılık Tarihi Cilt 3, Harita Genel Komutanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 5. (Sakarya Meydan Muharebesi için hazırlanan haritaya <https://www.harita.gov.tr/urun/sakarya-savasi-haritasi-tarihi/217> adresinden erişilebilir. Erişim Tarihi: 9 Eylül 2021) TBMM Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1923'te yaptığı Meclis konuşmasında “Harita Dairesinin bu sene zarfında orduya yetiştirdiği haritaların son zaferin kazanılmasında büyük tesiri olmuş ve bu haritalar sayesinde ordu, zafer hedefine kolaylıkla yürümüştür.” sözleriyle muharebelerde kullanılan haritaların ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi; 28. Cilt, 1. İçtima (1 Mart 1923) s. 16.

⁷⁰ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-15.

⁷¹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-20.

telafi etmek ve hazırlık için Eskişehir bölgesinde üç hafta beklemeye mecburiyet görmemeleri gerekirdi. Kesin yenilgiye uğramış bir ordu hiç olmazsa kuvvetli öncülerle Sakarya Nehri boyuna kadar takip edilir ve yakından tazyik ile Sakarya Nehri gerisinde yeni bir meydan muharebesi için yapılan hazırlıklara darbe indirilirdi. Bunu Yunan ordusu yapamadı. Çünkü arazi kazanmakla beraber Kütahya ve Eskişehir bölgesinde verilen muharebelerde azami zayıyata uğradı ve zedelendi.

2. Yunan ordusunun memleket dâhilinde halisane⁷² ve kurtarıcı bir ordu olarak kabul olduğu doğal olarak gerçeğe aykırıdır. Yunan fecâyi ve mezalimi altında kalan halk mecbur bir şekilde baş eğmeye sevk edilmiş olabilir. Halkımız Yunanlara ciddi ve hakiki temayül⁷³ göstermekten uzaktı. Böyle olmasaydı o kadar çetin muharebeler veremezdik, harbi zaferle taçlandıramazdık. Birinci İnönü Muharebesi'ne kadar muntazam olmayan Kuvayımilliyemiz halka emniyet ve itimat bahşetmekten uzaktı. O zamanlar bir taraftan İstanbul'un siyaseti ve kötü tesirleri yüzünden Millî Hükûmete kalpten bağlanamayan insanlar vardı. Fakat Birinci İnönü'den sonra askerî teşkilatımız intizam ve mükemmeliyete doğru yürüdü. Yunan raporunda halka iftira edilen temayül yalandır.

3. Kütahya'da Yunan Genel Karargâhında verilen askerî ve siyasi karara göre Ankara'ya ileri harekette Yunan ordusunun vatanperver hislerle ve Yunan efradının kendileri için ulvi ve millî bir gayenin tesiri altında buldukları doğrudur. Zaten verdiğimiz çetin ve şanlı muharebeler ile Yunan genel efkârının takdir ettiği gayeye olan bağlılıklarını gördük. Bu ise Türk milletinin ve ordusunun vatanımızı müdafaa ve kurtulması için göğüs gerdiği büyük fedakârlıklara ve gösterdiğimiz yüksek kudret ve cesarete bir delil olarak gösterilir. Bu meselede Yunanlardan ziyade biz iftihar ederiz.⁷⁴

Mirliva İzzeddin Paşa Kütahya-Eskişehir Muharebesi'nin sonuçlarını ve halkın Yunan ordusunu desteklediği yalanını değerlendirdikten sonra kazanılan zaferin ve verilen mücadelenin Türk milleti ve ordusu için bir iftihar konusu olduğunu vurgulamaktadır. Mirliva İzzeddin Paşa Stratigos'un raporuna ilişkin değerlendirmesinde başka önemli bilgiler de sunmaktadır.

Mirliva İzzeddin Paşa'ya göre raporda 1'inci Grubun 25 Ağustos 1921'den Yunanların çekilişine kadar muharebe ettiği 2'nci Yunan Kolordusunun muharebelerinden pek genel bahsedilmektedir. Günlük muharebenin cereyan şekli ve idaresi ile sonuçlarına dair ayrıntı yoktur. 1'inci Grubun 25 Ağustos'ta 4 ve 24'üncü Tümenlerle Mangal Dağı doğusundan ve Yağcı istikametinde yaptığı taarruzun raporda bahsi geçmemektedir. Bu

⁷² Saf ve temiz olana yakışacak surette, temiz yürekle.

⁷³ Meyletme, eğilme, taraftarlık ve sevgi gösterme.

⁷⁴ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-33.

taarruz 2'nci Yunan Kolordusu tarafından karşılanmıştı ve akşama doğru muharebe kesilmişti. 2'nci Yunan Kolordusunun katılımıyla 26 Ağustos'ta bütün Yunan ordusunun taarruzu görülmüştü. 2'nci Yunan Kolordusunun aldığı görev de Türk ordusu sol kanadını kuşatmaktı.

Yunanlar sol kanatta 26-31 Ağustos 1921 tarihleri arasında Güzelcekale-Karasüleymanlı hattına kadar arazi kazanmışlardı. Bu arazi 15 kilometreden fazla değildi. Yani adım adım⁷⁵ muharebe ve müdafaa edilmiş oluyordu. Bu da Türk askerindeki gayret ve fedakârlık ile manevra ve muharebe kabiliyetinin delilidir. Raporda Türk askerine isnat etmek istenilen yorgunluk, bitkinlik, hoşnutsuzluk ve kurşuna dizilmek ile tehdit içeren ifadeler Yunan hayalhanesinden doğmuş şeylerdir. Bunlar olsaydı planları akamete uğramaz, büyük muvaffakiyet Türk ordusunun olmazdı.

Bu bölge dâhilinde Yunanların abartarak bahsettiği tahkimat mevcut değildi. Zaten evvelden hiç yoktu. Bu muharebe sırasında meydana getirilen siperlerden ibaretti. Kesin muharebelerin yaşandığı günlerde harp sanatının gerektirdiği tahkimatı vücuda getirmek hususunda Türk ordusunun özel bir kabiliyet göstermesi de Türk ordusunun düzenini, askerinin cengâverane kudretini ve faaliyetini ispat eder. Yunanların istinat etmek istedikleri kabiliyetsizliği de çürütür. Hatta Güzelcekale tepelerinde muharebe esnasında dahi tahkimat yapılamadı. Gerçekte sarp ve yüksek tepeler idi. Fakat müdafaa içinde o mevzilerde top tabiyesi ve geri ile ulaşım mümkün olamayacak kadar arızalı, dar ve münferit tepelerden ibaretti.

Sol kanatta 35-40 bin kişilik bir kuvvetin toplandığı hakkında Yunan raporundaki kayıt dahi hakikate uygun değildir. Sol kanatta Yunan kuşatma hareketine ehemmiyet verilmiş ve takviye kıtaatı gönderilmişti. Fakat hiçbir gün bu miktara ulaşmamış, 25-28 Ağustos tarihleri arasında şiddetli muharebelerden zayiata uğramıştır. 12'nci Grubun geldiği 28 Ağustos akşamında, 41 ve 11'inci Tümenlerin gelmesiyle bile sol kanatta Ilıca Suyu doğusundaki sahada 20.000'e ulaşmamıştır. Zaten bundan sonra da sol kanatta Yunanlar başka bir hareket yapmaya muvaffak olamamıştır.⁷⁶ Mirliva İzzeddin Paşa'nın bu değerlendirmesini destekler nitelikte başka bir Türk subayı bu bölgedeki toplam tüfek sayısını 7.275 olarak ifade etmektedir.⁷⁷

Mirliva İzzeddin Paşa değerlendirmesine şu şekilde devam etmektedir: Yunanlar Güzelcekale-Karasüleymanlı hattına ulaştıktan sonra kendilerine amaçlarına varmış nazarıyla bakıyorlar. Hangi gayeye vasil oldular? Yunanlar şunu anlamış olacaklardır: Türk ordusunun muharebe kabiliyeti çok daha

⁷⁵ Osmanlı Türkçesi metinde "hatve hatve" yani "adım adım" olarak ifade edilen taktik anlayış, Başkomutan Mustafa Kemal'in verdiği tarihî emrin uygulanışını ifade etmektedir.

⁷⁶ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-34.

⁷⁷ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-14.

yüksektir. Türk ordusu imha olunamayacaktır. Yunan ordusu bir netice almadan yirmi bir gün muharebeler içinde yorulmuş ve Haymana bölgesinde bir felakete maruz kalmadan dünyayı Ankara yakınlarına kadar ilerlemiş bulunmalarıyla aldatmak ve askerlerinin bezginliğinden ileri gelmesi muhtemel bir çözülmeye kurtarmak için hiç olmazsa şimdiye kadar kazandıkları ile yetinmek mecburiyetini anladılar.⁷⁸

Rapor, Türk ordusunun maneviyatının yüksek olmadığını fakat komutanların zorlaması ve şiddetli tedbirleri sayesinde efradın zapt olunduğunu belirtmektedir. Bu gerçeğe dayanmadığı gibi tam tersi bir durum vardır. Çünkü esirlerin ifadesine göre Sakarya Nehri geçitlerinde firarilere karşı makineli tüfek müfrezeleri ikame etmek suretiyle tedbirler alanlar Yunanlardır. Türk askerinin Kurtuluş Savaşı içinde en etkili ve adım adım verdiği muharebeler Sakarya Meydan Muharebesi'dir.⁷⁹ Mirliya İzzeddin Paşa'nın ifadesini destekleyen bilgiler ceridelerde de görülebilmektedir. Türk taarruzunun başladığı günlerde ceridelere yansıyan "Dün 4'üncü Grup cephesinde kıtaatımız tarafından işgal olunan bir düşman siperinde vücudunda hiçbir mermi yarası olmadığı hâlde ağzına mendil tıkanmak suretiyle boğulmuş bir Efun yüzbaşı bulunmuştur. Bununla düşman ordusunda düzen ve disiplinin sarsıldığı ve itaatın kalmadığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır." anlatısı Yunan ordusundaki disiplinsizlik ve bozulmaların olduğuna bir örnektir.⁸⁰

3 Eylül'de Türk Başkomutanlığının, Yunan ordusunun taarruzundan hâlsiz kaldığı cihetle beyhude emek sarf etmemek için kesin ve genel bir çekilme yapma fikrinde olduğu düşüncesi gerçeğe aykırıdır. Türk ordusu Sakarya Meydan Muharebesi'nde başarısını ispat etmiş, bu başarıdan elde ettiği tesirler ve azmi cepheye yansıtmıştı.⁸¹

Stratigos, kahramanca dövüşen Türk ordusunun direnç, azim ve fedakârlıklara rağmen Yunan ordusunun baskısı altında inlediğini ve yenildiğini, yapılacak akınlarda yeni mevzilerini koruyacak gücünün olmadığını belirterek kış şartları sebebiyle Yunan ordusunun yerinde bir karar aldığını yazmaktadır.⁸² Mirliya İzzeddin Paşa, Yunanların Sakarya'daki başarısızlığı kapatmak amacıyla hissi ifadelere yer verdiğini belirterek "Yunan ordusu bu söylediklerine inanıyorsa neden taarruzlarına devam ederek ordumuzu imha etmediler?" sorusunu sormaktadır. Ayrıca Mirliya İzzeddin Paşa, "Düşman ordusunu bu derece zayıf ve perişan içerisinde kabul eden bir komutan muharebeyi kesmek kararını verirse açıktan açığa vatana

⁷⁸ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-34.

⁷⁹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-34 (35).

⁸⁰ İSH; K.: 1305, G.: 67, B.: 67-22a.

⁸¹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-35.

⁸² Stratigos; s. 32-34.

hıyanet etmiş olur.” açıklamasıyla alınan karar ile yazılanlar arasındaki mantıksızlığı ortaya koymaktadır.⁸³ Yunan ordusu Ankara’ya ulaşabilecekse kış mevsimini Eskişehir yerine Ankara’da geçirmesinin bir farkı olup olmadığını soran ve Mirliya İzzeddin Paşa’nın bu görüşünü destekleyen başka ifadeler de bulunmaktadır.⁸⁴

Raporda Yunan ordusunun iklim, hava şartları, yaklaşan kış mevsimi ve arazinin zorlukları sebebiyle Sakarya Meydan Muharebesi’ni sürdürmekten vazgeçtiği ifade edilmektedir.⁸⁵ Mirliya İzzeddin Paşa, aynı zorlukların Türk ordusu için de geçerli olduğunu, hatta daha fazla etkilendiğini aktarmaktaydı. Türk ordusu geriden ancak Ankara’ya kadar kısa bir mesafede demir yoluyla bağlıydı. Yunan ordusu sahillere kadar demir yollarıyla bağlıydı ve demir yollarının uzağında Türk ordusunun kullanacağı nakliye araçlarını Yunanlar da kullanabilirdi. Gerçekte bu zorluklar vardı fakat geri çekilmeye etkili olan asıl sebep Yunan ordusunun Türk ordusu karşısında netice kazanamaması, kazanamayacağı ve şiddetli muharebeler sebebiyle bitap düşmesiydi.⁸⁶

Raporda Yunan ileri harekâtının siyasi ve askerî amaçlarına ulaştığı ve çekilmenin de bu sebeple gerçekleştirildiğinden bahsedilmektedir.⁸⁷ Mirliya İzzeddin Paşa, Yunan ordusunun hedeflediği maksat için 2 Eylül 1921’e kadar olan harekâtını kâfi görmesini saçma olarak değerlendirmektedir. Mirliya İzzeddin Paşa değerlendirmesini “Yunanlar ne kazandılar? Hiç! Yunan ordusu ciddi bir askerî harekâtı önlemek için Türk kuvvetlerini zayıf düşürecek surette yok edici bir darbe indirmeye muvaffak olduklarını söylüyor. Böyle olsa idi Yunan ordusu hiç olmazsa Sakarya Nehri batısında durup bir cephe tesis ederdi. Fakat asıl kahredici bir darbe yiyen Yunan ordusudur ki Sakarya Nehri batısına geçtikten sonra dahi kanat ve gerilerini tehdit altında görerek duramadı. Eskişehir havalisine çekildi. Buraya çekildikten sonra dahi Yunan ordusu mağlup ve bitap değilse (Sakarya Meydan Muharebesi’nde Türk ordusu mağlup ve bitap kalmış ise) Eskişehir’den sonra taarruz ile zayıf ve bitap Türk ordusunu Sakarya Nehri’ne dökmek ve imha etmek kararını vermeleri lazımdı. Hâlbuki Yunan ordusu böyle bir karara cüret edemedi. Artık inisiyatifi Türk ordusuna bırakarak daima bizim yığınağımıza göre kendi cephe ve yığınağını düzenlemeye mecbur kalmış, Afyonkarahisar-Eskişehir cephesini tesis edebilmiştir. Bütün bu duruma göre Sakarya Meydan Muharebesi’nde mağlup olan Türk ordusu değil Yunan ordusu olduğu meydandadır.” sözleriyle devam ettirmiştir.⁸⁸

⁸³ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-35.

⁸⁴ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-17.

⁸⁵ Stratigos; s. 33.

⁸⁶ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-35.

⁸⁷ Stratigos; s. 34.

⁸⁸ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-35 (36).

Mirliva İzzeddin Paşa, 4'üncü Tümenin 7/8 Eylül 1921'de Karasüleymanlı güney sırtlarında yaptığı, Yunanlara birçok zayıat verdirirken birçok ganimetin ele geçirildiği taarruzdan raporda bahsedilmediği gibi 10 Eylül'de 1'inci Grubun 5 ve 7'nci Tümenlerle yaptığı taarruza da yer verilmediğini, 10/11 Eylül 1921 gecesi yapılan taarruzların da genel geri çekilmenin başlangıcı olduğunu belirtmektedir.⁸⁹ Türk taarruzları açısından 1'inci Grup cephesi için yapılan bu değerlendirme Sakarya Meydan Muharebesi'nin geneli için de ifade edilebilir.

Raporda, 16 Eylül 1921'de 3.000 kişilik bir müfrezinin Beylikköprü kuzeyinden karşı sahile geçtiği ve Yunan karşı taarruzu ile esir düşmeyenlerin nehre döküldükleri⁹⁰ ifade edilmektedir. Mirliva İzzeddin Paşa bu ifadeyi gerçeğe aykırı olarak tanımlamakta ve konuyu "Basit malzemelerle Bebi civarında 57'nci Tümeden bir tabur ve Köseler civarındaki geçit dibinde 23'üncü Tümeden iki tabur Sakarya Nehri'nin batısına geçirildi. Bunlar kahramanca muharebe ettiler ve üstün kuvvetlerin taarruzu üzerine başarıyla çekildiler. Çekilme sırasında Sakarya Nehri'nin sağ sahilindeki topçularımız tarafından himaye olundular. Bahsedildiği gibi boğulan asker yoktur. Olay birkaç esir ve yaralı askerden ibarettir. Bu hareket Türk ordusu için cüret ve cesaret örneğidir." sözleriyle olayı anlatmaktadır.⁹¹ 15 Eylül 1921 saat 00.30'da Batı Cephesi Komutanlığı tarafından yayımlanan 46 numaralı Cephe Emri'nde de Bebi civarından Sakarya Nehri'nin batısına geçen Türk kuvvetlerine bir alay kadar Yunan kuvvetinin taarruz teşebbüsünde bulunduğu belirtilmektedir.⁹² Ancak ceridelerde Stratigos'un belirttiği gibi zayıat bilgisi tespit edilememiştir.

"Yunanların Sakarya boyunda kanını dökmekten çekinmeyecek bir Türk milletinın sarsılmaz çelik göğsünü kırıp bir adım daha fazla ileriye adım atamayacağına kanaat getirerek çekilmeye mecbur olduklarına şüphe yoktur."⁹³ "Yunan ordusu Sakarya'da mağlup olmuş, taarruzu kırılmış ve geri çekilmeye mecbur ettirilmiştir. Fazla söz, düşünceler fazladır."⁹⁴ cümleleriyle iki ayrı Türk subayı yapılan değerlendirmelere son noktayı koymaktadır.

Sonuç ve Değerlendirmeler

Sakarya Meydan Muharebesi ile ilgili ceride, hatırat ve ikincil kaynaklara bakıldığında Yunan Generali Stratigos tarafından kaleme alınan raporun, Yunan ordusunun yenilgisini ve emir komuta ile harp sanatı içerisinde yapılan hataları gizlemeye yönelik olduğu değerlendirmesi

⁸⁹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-36.

⁹⁰ Stratigos; s. 38-39.

⁹¹ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-36.

⁹² İSH; K.: 1148, G.: 6, B.: 6-13 (14).

⁹³ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-29.

⁹⁴ İSH; K.: 1875, G.: 4, B.: 4-30.

yapılabilir. Raporun bütününe bakıldığında Yunan Generali Stratigos'un Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın uygulamış olduğu harp sanatı hakkında fikir sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. İncelenen rapor, hatırat ya da olayın içindeki kişiler tarafından kaleme alınan yazıların daha dikkatli incelenmesi gerektiğine güzel bir örnektir. Stratigos, Yunan yenilgisinin stratejik bir taktik çekilme olduğu konusunda okuyucuyu ikna yolunu tercih etmiştir.

Ankara Hükûmetinin Fransa ile yapacağı bir anlaşma, barışın sağlandığı Güney Cephesi'ndeki Türk kuvvetlerinin de Yunan ordusuna yönelmesi demek olacaktır. İtilaf devletleri içerisindeki ittifakın bozulmaması ve Fransa'nın desteğinin kaybedilmemesi amacıyla Stratigos tarafından bu raporun kaleme alındığı değerlendirilebilir. Yunanistan tarafından Sakarya Meydan Muharebesi, Ankara Hükûmetiyle yakınlaşan ve "Ankara Antlaşması"nı imzalama arifesinde olan Fransa'ya ve dünyaya bir başarı olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Raporun Fransızca kaleme alınması da bunun bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Mirliva İzzeddin Paşa'nın da tespit ettiği gibi raporda muharebenin ilk günleri ve "güçlü" Türk tahkimatlarının aşılması ayrıntılı olarak anlatılırken diğer günlerde Türk ordusu tarafından uygulanan taktik, etkili savunma, karşı taarruz ve günlük muharebelerin sonucuna yeterince değinilmediği görülmektedir. Bu yaklaşım raporun yazılış amacının muharebeyi anlatmaktan ziyade Yunan ordusunu ve Stratigos'un kendisini aklamaya yönelik olduğu düşüncesini destekler niteliktedir.

Türk ordusu ve Anadolu halkı için yazdığı iddiaların da asılsız ve iftira boyutunda olduğu, Türk subaylarının yapmış olduğu değerlendirmeler, harp cerideleri ve ikincil kaynaklardan açıkça görülebilmektedir. Stratigos'un Yunan mezalimini yalanlayan ve aksini savunan ifadeleri de binlerce belge, yayın ve uluslararası tahkim kurulunun raporları düşünüldüğünde çok anlamsız kalmaktadır.

Sakarya Meydan Muharebesi'nde sağlam tahkimat ve hatlara nazaran Yunan ilerleyişinin sağlandığı, Türklerin muharebe boyunca ezildiği, harekâttan beklenen askerî amacın sağlandığı, stratejik olarak alınan çekilme kararında hava durumu ve kış şartlarının da etkili olduğu raporda vurgulanmaktadır. Oysaki durumun böyle olmadığı tarihi bir gerçektir. Türk subaylarının ifadeleri ile tutulan cerideler de bu gerçeğe tanıklık etmektedir. Raporunda, Türk ordusunun tahkimat ve savunmasının sağlamlığına vurgu yapılmak suretiyle, Yunan yenilgisinin gizlenmeye çalışıldığı değerlendirilmesinde bulunulabilir. Raporunda ifade edildiğinin tersine Türk mevzileri yeterince tahkim edilememiş ve dikenli tel kullanılamamıştır. Arazinin siper yapmaya elverişli bir yapıda olmadığı da gerçektir. Muharebe boyunca Türk ordusu yeni mevzileri tuttukça yeni tahkimatlar yapmaya çalışmıştır.

Dönemin harp tarihi yazıcılığının belki de en önemli özelliği muharebeye katılan komutanların yaşadıklarını sıcağı sıcağına değerlendirmeleri ve kaleme almalarıdır. 1916 yılında Tarihî Harp Şubesinin kuruluşu ile birlikte bu anlamda görevler de verilmiştir. Mustafa Kemal ATATÜRK başta olmak üzere birçok subayın eserler verdiği görülmektedir. İzzeddin Çalışlar da önemli eserler veren subaylarımız arasındadır. Yazılan eserlerin temel amaçlarından birisi de muharebelerde yapılan hatalar ve başarılı harekâtın ortaya çıkarılmasıyla dönemin harp sanatının geliştirilmesine katkı sağlamaktır. Bu anlamda Türk subaylarınca yapılan bu değerlendirmeler harp tarihi yazımında örnek olabilecek nitelikte bir çalışmadır.

Ceridelerin resmî bir dille yazılması sebebiyle kişisel değerlendirme ve görüşlere yer verilememektedir. Muharebede yapılan insanüstü görev anlayışı ve vatan sevgisinin, raporun değerlendirmesini içeren belgelerde Türk subaylarınca ifade edildiği görülmektedir. Ayrıca muharebeye ilişkin ceride ve harp belgelerine yansımamış önemli bilgiler de aktarılabilmektedir. Dolayısıyla harp belgeleri ve ceridelerin dışında muharebeye katılan ve önemli görevlerde bulunan personelin bilgisine de (sözlü tarih uygulamasına) başvurmanın bilgi kaybını önleyeceği ve muharebenin/harekâtın daha iyi anlaşılacağı değerlendirilebilir. Her ne kadar Sakarya Meydan Muharebesi hakkında yazılmış bir raporu değerlendiren subayların ifadeleri doğrultusunda, günümüze yansıyan sonuçlar çıkarmak doğru olmasa da yürütülen harekâta görev alan personel ile yapılacak sözlü tarih uygulamasının askerî tarih yazımına kaynak teşkil edecek bilgiler sunabileceği değerlendirilebilir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH).

Diğer Kaynaklar

ANDREAS, Vasiopedos; Eskişehir-Sakarya 1921, çev. Cemal Tosun, MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Kütüphanesi, (Yunancadan çevrilmiş ve yayımlanmamış daktilo eser), Agon Kitabevi, Paris, 1928.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi; Ocak 1992, Sayı: 93, Belge No.: 2407, 2408.

AYGÜN, Abdurrahman; Türk Haritacılık Tarihi Cilt: 3, Harita Genel Komutanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler I (24-27 Mayıs 1983); Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

Cevdet Kerim; Türk İstiklal Harbi [Garp Cephesi], Erkânıharbiyeiumumiye Talim ve Terbiye Dairesi, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1341 (1925).

ERDEM, Nilüfer; Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı 1919-1923, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.

ERENDİL, Muzaffer; Askerî Tarih ve Türklerde Askerî Tarih Çalışmaları, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

General Papulas'ın Hatıratı; çev. İbrahim Halil (MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Kütüphanesi, Yunancadan çevrilmiş ve yayımlanmamış daktilo eser), Erkânıharbiyeiumumiye 10'uncu Şube, İstanbul, 1928.

GÜVENBAŞ, Sehernaz; “Birinci Dünya Savaşı'nda Harp Tarihi Yazıcılığı ve Komutanların Dilinden Çanakkale Muharebeleri Örneği”, VI. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu 10-12 Ekim 2019 Bolu, Bildiriler Kitabı, Editör: Cemal Avcı ve diğerleri, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019, s. 761-791.

Hellenic Army General Staff, Army History Directorate: A History of Hellenic Army 1821-1997, An Army History Directorate Publication, Athens, 1999.

LEUNE, Jean; Daima Hilekâr Fransız Bir Gazetecinin Gözünden Yunan İdealleri ve Propagandaları, çev. Ali Reşad, haz. Mustafa Zahit Öner, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2020.

ÖKSE, Necati, BAYCAN, Nusret, SAKARYALI, Salih; Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, 2. Basım, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1989.

ÖZCAN, Ahmet; “Askerî Tarih, Tarihsel Gelişimi, Yazarlar ve Okurları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 2020, 1(1), s. 3-23.

STRATIGOS, Ksenofontas; Yunanlılara Nazaran Sakarya Muhârebâtı, Ankara, Erkânıharbiyeiumumiye Matbaası, 1923 (1339).

TİMURAL, Ahmet, ATAKAN, Rauf, BERKTAY, Alişan, TİMUR, Cevdet; Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 5'inci Kısım 2'nci Kitap Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayınları, Ankara, 1973.

VANDEMİR, Baki; Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya, Yay. haz. Hayriye Yalçın, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

İnternet Kaynakları

Fransa Birliği Kataloğu;

<https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/ark:/06871/0013837444> (Erişim Tarihi: 9 Eylül 2021)

Harita Genel Müdürlüğü; <https://www.harita.gov.tr/urun/sakarya-savasi-haritasi-tarihi/217> (Erişim Tarihi: 9 Eylül 2021)

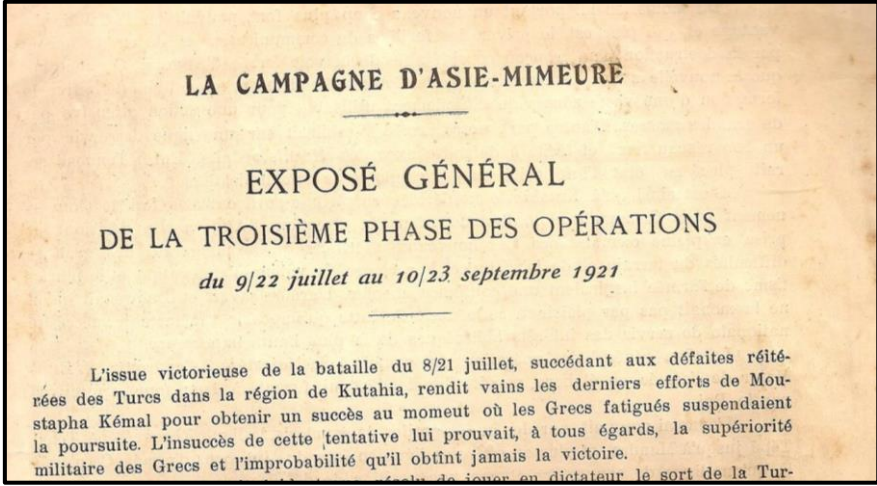
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 28. Cilt, 1. İçtima [1 Mart 1339 (1923)].

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c028/ehttbmm01028001.pdf> (Erişim Tarihi: 9 Eylül 2021)

Yunanistan Millî Kütüphanesi;

<https://eds.b.ebscohost.com/eds/detail/detail?vid=1&sid=a1cb7b76-a235-4c00-bc1f-44e546a7928f%40pdc-v-sessmgr02&bddata=Jmxhbmc9ZWwmc2l0ZT1lZHMtbGl2ZQ%3d%3d#AN=nlg.479437&db=cat05962a> (Erişim Tarihi: 9 Eylül 2021)

Ek-1. Yunan General Ksenofontas Stratigos'un Sakarya Meydan Muharebesi'ni Anlattığı Fransızca Raporun İlk Sayfasından Görünüm

Ek-2. Yunan General Ksenofontas Stratigos'a Ait "Yunanlılara Nazaran Sakarya Muhârebâtı" Adlı Raporun Kapak Sayfasından Görünüm

